

ԶԱՐՈՒՀԻ ՀԱԿՈՒՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱՂՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՔԱՌԱՆԻՍՏ ԿՈԹՈՂՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ (արվեստաբանական տեսանկյուն)

Հայագետներին, անշուշտ, լավ ծանոթ են հայկական վաղմիջնադարյան քառանիստ կոթողները: Սյունանման այս հուշարձանները, որոնց տարատեսակներն են համարվում հուշապոլսներն ու պատվանդանին դրված թևավոր մեծ խաչերը, կանգնեցվել են բաց տարածության մեջ, հավանաբար, եկեղեցիներին կից և շրջանցի հնարավորություն են ունեցել, այդ իսկ պատճառով հարդարվել են բոլոր չորս կողմերից: Ազատ կանգնած այս հուշարձանները, որպես կանոն, ունեցել են պատվանդան, խարիսխ, բուն, խոյակ և պսակվել ոչ մեծ չափի թևավոր խաչով, երբեմն նաև տաճարիկով կամ տաղավարիկով ու խաչով: Քառանիստ կոթողները ունենալով մի շարք ընդհանրություններ քրիստոնեական այլ երկրներում առակա ազատ կանգնած հուշարձանների՝ ստելաների¹ կամ քարե խաչերի հետ², այնուամենայնիվ կազմում են հուշարձանների ինքնուրույն և ամբողջական մի խումբ՝ հատուկ հենց այսրկովկասյան տարածաշրջանին³:

Քառանիստ կոթողները բազմիցս արժանացել են գիտնականների ուշադրությանը, դրանց են անդրադարձել Գ. Հովսեփյանը, Բ. Առաքելյանը, Լ. Ազարյանը, Ս. Մնացականյանը, Հ. Ռիչարդսոնը, Ժ.-Մ. և Ն. Թիերինները և այլոք,

¹ 5-6-րդ դդ. ժամանակաշրջանով են թվագրվում սիրիական ու դպտական ստելաները՝ սյուժետային ու արդային բնույթի ֆանդակներով:

² 7-9-րդ դդ. թվագրվում իռլանդական բարձր խաչերը՝ հարդարված սյուժետային հորինվածքներով ու զարդատարրերով: Նկատենք, որ այս խաչերի առաջացումը կապվում է Քրիստոնյա Արևելի հետ, իսկ շատ առանձնահատկություններից ելնելով նույնացվում են հենց Այսրկովկասյան նմանատիպ հուշարձանների՝ ֆառանիստ կոթողների հետ: Տե՛ս X. Րիչարդսոն, Общие тенденции в ирландском и армянском монументальном искусстве // IV международный симпозиум по армянскому искусству. Ер., 1985. с. 228-230; H. Richardson, Observations on Christian Art in Early Ireland, Georgia and Armenia // Ireland and Insular Art A. D. 500-1200. Proceedings of a conference at University College Cork. Dublin, 1987.

³ Այսրկովկասյան տարածաշրջանում նման կոթողներ հանդիպում են պատմական Հայաստանի և Վիրի տարածքում: Դա հայկական Այրարատ և Գուգարք նահանգներն են, որոնց առանձին հատվածներն այսօր մաս են կազմում Արևմտյան Հայաստանի ու Վրաստանի, մասնավորապես, Կարսի նահանգը, Կվեմո Քարթլին (հարավային Քարթլին) ու բուն Զավախաբը: Իսկ Վիրի տարածքում Շիրա Քարթլին (ներին Քարթլի) ու Մծխեթա-Մտիաներին:

իսկ վերջին մենագրությունը, որի հեղինակն է Գրիգոր Գրիգորյանը, լույս տեսավ 2012 թ.⁴։ Այդուհանդերձ, քառանիստ կոթողների հետ առնչվող մի շարք հարցեր լուսաբանված են ոչ բավարար չափով և դրանց շարքում մենք հատկապես առանձնացնում ենք պատկերագրության և դրա հետ սերտ առնչվող թվագրության խնդիրները։

Քառանիստ կոթողների կանգնեցման ժամանակի և շարժառիթների մասին չկան պատմական ստույգ տեղեկություններ, իսկ կոթողները, որպես կանոն, չունեն արձանագրություններ⁵։ Հայտնի է, որ քարե կոթողները կանգնեցվել են մինչև արաբական գերիշխանության շրջանը, արաբների կողմից կոթողների ոչնչացման մասին է գրում Ղևոնդ պատմիչը⁶։ Սակայն այն հարցը, թե երբ են դրանք ի հայտ եկել՝ հստակեցված չէ։

Քառանիստ կոթողների թվագրությունը մասնագիտական գրականության մեջ շատ ընդհանրական է։ Ուսումնասիրողների մի մասը դրանք թվագրում է 4-6-րդ դդ. (Գ. Հովսեփյան, Յ. Սմիրնով, Բ. Առաքելյան, Ս. Բարխուդարյան, Ս. Մնացականյան, Լ. Դուռնով, Ա. Շահինյան, Մ. Հասրաթյան)⁷, իսկ մյուսը՝ 5-7-րդ դդ. (Ս. Տեր-Ներսեսյան, Կ. Ղաֆադարյան, Լ. Ազարյան, Հ. Ռիչարդսոն, Ժ-Մ. և Ն. Թիերիներ, Պ. Տոնապետյան)⁸։ Սակայն անդրադարձը վաղմիջնադարյան քանդակին, հատկապես պատկերագրության ու ոճի առումով, ինչպես նաև համադրումը վաղմիջնադարյան ճարտարապետության զարգացման փուլերի հետ, ցույց են տալիս, որ կոթողների նման լայն թվագրությունը արդարացված չէ և մասնագիտական տեսանկյունից այսօր արդեն չի կարող բավարար համարվել։

⁴ Գ. Գրիգորյան, Հայաստանի վաղ միջնադարյան ֆառանիստ կոթողները, Եր., 2012։

⁵ Քառանիստ կոթողների վրա արձանագրություններ հանդիպում են բացառության կարգով։ Տե՛ս Լ. Ազարյան, Օձունի և Բրդանորի կոթողները. - Պատմա-բանասիրական հանդես, №4 (31), 1965, էջ 212-220, Ա. Շահինյան, 7-րդ դարի կոթողներ Գեղամա լեռներում. - «Էջմիածին», № 7-8, 1974, Գ. Գրիգորյան, Հայաստանի վաղ միջնադարյան..., էջ 34-35։

⁶ Ղևոնդ, Պատմություն (թարգմ., ներածութ. և ծանոթ. Ա. Տեր-Ղևոնդյանի), Եր., 1982, էջ 86։

⁷ Գ. Հովսեփյան, Գերեզմանական կոթողները և նրանց հնագիտական արժեքը հայ արվեստի պատմության համար // Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի և մշակույթի պատմության, պրակ Գ, Նյու Յորք, 1944, Բ. Ն. Առաքելյան, Հայկական պատկերաբանականները 4-7-րդ դդ., Եր., 1949, Ս. Գ. Բարխուդարյան, Հայաստանի կոթողային հուշարձանները // ԳԱԱ Տեղեկագիր, № 7-8, 1960։ Л. А. Дурново, Очерки изобразительного искусства средневековой Армении. М., 1976; Ս. Ս. Մնացականյան, Հայկական վաղ միջնադարյան մեմորիալ հուշարձանները, Եր., 1982, Հայկական միջնադարյան կոթողները 9-11 դդ., Եր., 1984։ М. М. Асратян, Армянская архитектура раннего христианства. М., 2000.

⁸ Կ. Ղաֆադարյան, Դվին ֆաղափը և նրա պեղումները, հ. 1, Եր., 1952, էջ 146, Լ. Ազարյան, Վաղ միջնադարյան հայկական ֆանդակը, Եր., 1975, S. Der-Nersessian, L'art Armenien. (reprint) Paris, 1989; J.-M. Thierry, P. Donabédian, Les Arts Arméniens. Paris, 1987; Thierry N. Essai de définition d'un atelier de sculpture du Haut Moyen Age en Gogaren // Revue des études Georgiennes et Caucasiennes. №1. Paris, 1985. P. 169-221; H. Richardson, Observations on Christian Art ...

Խոսելով քառանիստ կոթողների մասին՝ մենք առաջին հերթին կանգնադառնանք դրանց հարուստ պատկերաշարին: Կոթողների վրա ներկայացված են ինչպես առանձին կանգնած ֆիգուրներ՝ Քրիստոս, Տիրամայր, առաքյալներ, սրբեր, պատվիրատուներ, այնպես էլ Հին- ու Նորկտակարանային տեսարաններ՝ տրված արդեն մշակված պատկերագրական ձևերով: Քանդակի վաղագույն օրինակները հայկական միջնադարյան արվեստում հանդիպում են 5-6-րդ դդ. եկեղեցիների հարդարանքում⁹: Ճիշտ է, այս վաղ եկեղեցիների ստույգ թվագրությունը ոչ միշտ է հայտնի, սակայն ընդհանուր ժամանակագրական սահմանները պարզ են: Անդրադառնալով 5-6-րդ դդ. եկեղեցիներին՝ կարող ենք փաստել, որ քրիստոնեական խորհրդանիշերն ու դոգմատիկ հասկացություններն այստեղ արտահայտված են պատկեր-նշանների կամ միջնորդված բնույթի պատկերների ձևով: Այսպես, 5-6-րդ դարերում հաճախ են խաչի, խաչողի որթի, վարդյակների պատկերները, բայց հայտնի չէ Քրիստոսի պատկերման գեթ մեկ օրինակ: Հանդիպում են կենդանիների ու թռչունների պատկերներ, սակայն չկան ընդարձակ սյուժետային հորինվածքներ կամ պատվիրատուների պատկերներ: Այս սկզբունքը, կարելի է ասել, համընդհանուր էր քրիստոնեական աշխարհի համար, քանի որ քրիստոնեական արվեստի ձևավորման վաղագույն փուլում, ինչպես և հայկական միջնադարյան արվեստի վաղ շրջանում, գերակշռող էին պատկեր-սիմվոլները, իսկ քրիստոնեական պատկերագրությունը դեռևս կայացման ճանապարհին էր: Չնայած սրան պետք է նշել, որ 5-6-րդ դդ. հայկական արվեստում, այնուամենայնիվ, կան սյուժետային բնույթի պատկերներ, որոնք հանդիպում են, կարելի է ասել, բացառության կարգով:

5-6-րդ դարերում են թվագրվում էջմիածնի Մայր տաճարի հյուսիսային պատին ագուցված «Թեկղան ու Պողոս առաքյալը» հորինվածքը^{10 11}, ինչպես նաև Աղց(ք)ի Արշակունիների դամբարանի սալաքարը՝ «Դանիելը առյուծների գբում»¹² տեսարանով¹³: Քանդակի այս օրինակները կոթողների պատկերա-

⁹ 5-6-րդ դդ. ժամանակահատվածում ունեցել ենք մեծ գեղանկարչության մոտիվներ, որը օգտակար կլինեք մեր խնդրի պարագայում, սակայն դրանք, ցավոք, մեզ չեն հասել: Մեզ հասած մոնումենտալ գեղանկարչության առանձին մոտիվների (որմնակար, խճանկար) թվագրությունը 5-րդ դարով, մեր կարծիքով, հիմնավորված չէ:

¹⁰ Լ. Ազարյան, Վաղ միջնադարյան..., նկ. 11:

¹¹ Պատկերաբանդակը 400-ական թվականով է թվագրում Ա. Ղազարյանը, իսկ Պ. Տոնապետյանը, հաշվի առնելով այստեղ եղած հունարեն արձանագրությունը՝ նշում է Մաշտոցի կողմից այբուբենի ստեղծման թվականին նախորդող ժամանակահատվածը: Տե՛ս Ա. Ի. Կазарян, Собор Эчмиазин и восточнохристианское зодчество IV-VII веков. М., 2007. с. 48-66; P. Donabédian, Appports Byzantins dans la sculpture Arménienne prearabe // L'Arménie et Byzance. Histoire et culture. Byzantina Sorbonensia 12. Paris, 1996. P. 90.

¹² Լ. Ազարյան, Վաղ միջնադար..., նկ. 4:

¹³ Կարևոր ենք համարում նշել, որ միայն հորինվածք ունեցող տեսարանը, որտեղ ֆիգուրի երկու կողմից առյուծներ են, կարող է ներկայացնել և Սբ. Թեկղային, քանի որ վաղմիջնադարյան շրջանում հայտնի է եղել սրբուհու պատկերագրության մեծ այս տարբերակը:

քանդակների համեմատությամբ ունեն կատարման ընդգծված պարզունակ ու ընդհանրական ոճ, մակերեսային և կոպիտ մշակում: Եթե համեմատենք էջմիածնի քանդակը Բրդաձորի փոքր կոթողի պատկերների հետ¹⁴, որոնք առանձնանում են իրենց պարզունակությամբ, ապա կտեսնենք, որ Բրդաձորի ֆիգուրների մեկնաբանման մեջ այնուամենայնիվ կա ծավալայնության և խորության պատրանք, դեմքերն ու հագուստները մշակված են համեմատաբար պլաստիկ ու մանրակրկիտ, ինչը վկայում է, որ համեմատվող օրինակները ցուցաբերում են գեղարվեստական տարբեր մոտեցումներ և ուրեմն պատկանում են տարբեր դարաշրջանների:

Քննության առնենք այլ օրինակներ: Օրհնող Քրիստոսի պատկերը, որ հանդիպում է քառանիստ կոթողներին, պատկերագրորեն ու նաև կատարման ոճով նույնանում է 7-րդ դ. Այսրկովկասյան եկեղեցիների քանդակների հետ¹⁵: Հատկանշական է, որ թե՛ կոթողներին, թե՛ եկեղեցիների հարդարանքում ներկայացված Քրիստոսի պատկերում առանձնանում է մազերի յուրահատուկ ձևը՝ խոշոր ոլորուն փնջերով ուսերին թափվող վարսերի տեսքով: Սանվաձքի նման մեկնաբանում մենք հանդիպում ենք Ռավեննայի և Հռոմի վաղքրիստոնեական հուշարձաններում պատկերված Քրիստոսի մոտ, իսկ հետագայում այս ձևը փոխվում է¹⁶: Նույն այդ սկզբունքը մենք տեսնում ենք քառանիստ կոթողների (Կեչորի¹⁷, Անիպեմզա, Թալին, Հառիճ (ՀՊԹ)¹⁸, Դվին (ՀՊԹ)¹⁹, Խանդիսի (ԹՊԹ)²⁰), ինչպես նաև 7-րդ դ. եկեղեցիների Քրիստոսի պատկերի դեպքում (Մրեն (630-ական), Զվարի (630-40-ական)²¹): Այս իմաստով կարելի է համեմատել, օրինակ, Հռոմի Սբ. Կոզմայի և Դամիանի (520) խճանկարում Քրիստոսի պատկերը Կեչորի, Դվինի, Խանդիսի քառանիստ կոթողների ու Մրենի և Զվարիի պատկերաքանդակները: (Տե՛ս ներդիր, նկ. 33, 34)

Զուգահեռներ ենք տեսնում նաև Տիրամոր պատկերներում: Այսպես, քառակող կոթողներին Տիրամայրը մանական հետ պատկերված է կամ կանգնած

¹⁴ Լ. Աղաբաբյան, Օձունի և Բրդաձորի կոթողները..., էջ 213-215:

¹⁵ 3. Акопян, Раннесредневековая скульптура Гугарка и Картли. Вопросы художественного стиля и масерских // Актуальные проблемы теории и истории искусства. Сборник научных статей III. СПб., 2013. С. 125-126;

¹⁶ Օ. С. Попова, Образ Христа в византийском искусстве V-XIV веков; Օ. С. Попова, Проблемы византийского искусства. Мозаики, фрески, иконы. М., 2006. С. 9-68. Ил. 2, 5-8.

¹⁷ Կեչորի կոթողի դրվագի լուսանկարը Ժ.-Մ. Թիերիի արխիվից է, որը մեզ է տրամադրել ՀՀՈՒ (RAA) գիտական ուսումնասիրությունների կենտրոնը: Հայտնում եմ իմ շնորհակալությունը կենտրոնի աշխատակիցներին:

¹⁸ Փ. Գրիգորյան, Հայաստանի վաղ միջնադարյան..., նկ. 115, 205, 220,

¹⁹ S. Der-Nersessian, L'art Armenien... Fig. 34.

²⁰ Н. Чубинашвили, Хандиси. Тбилиси, 1972. Ил. 3-4.

²¹ А. Ю. Казарян, Церковная архитектура стран Закавказья VII века. Формирование и развитие традиции. Т. 2. М., 2012. Ил. 550, 808.

(Արուճ, Թալին, Հառիճ²²), կամ գահին բազմած (Ուջան (ՀՊԹ), Թալին, Դվին (ՀՊԹ)²³), և նույն պատկերազրական տարբերակներն ենք գտնում 7-րդ դ. եկեղեցիների քանդակում՝ Պեմզաշենում (7-րդ դ. վերջին քառորդ), Օձունում (7-րդ դ. 40-ական)²⁴, ինչպես նաև էջմիածնի ավետարանին կցված մանրանկարում (6-7-րդ դդ., ՄՄ2374)²⁵ [տե՛ս ներդիր, նկ. 35]: Հորինվածքային ու պատկերազրական ընդհանրություններ ենք գտնում նաև հրեշտականների պատկերներում, ինչպես կանգնած, այնպես էլ ճախրող տարբերակներով: Ճախրող հրեշտակների լավ պահպանված ու հետաքրքիր օրինակներ են ներկայացնում Թալինի (երկու օրինակ)²⁶, Օձունի²⁷, Խանդիսի²⁸ կոթողները, որոնց հետ պատկերազրորեն համահունչ են Մրենի, Օձունի, Պեմզաշենի²⁹ ու Մծխեթի Սվետիսցխովելի (1029 թ., եկեղեցու արտաքին հարդարանքում վերաօգտագործվել են ավելի վաղ եկեղեցու քանդակի դրվագներ)³⁰ եկեղեցիների համապատասխան պատկերները:

Քառանիստ կոթողների վրա ներկայացված են պատկերազրական առումով շատ հետաքրքիր ու քիչ հանդիպող տեսարաններ ու պատկերներ, որոնք նույնպես կարևոր են թվագրության հարցի պարզաբանման համար: Շիրակի խմբի կոթողներից մեկի վրա, որի միայն արխիվային լուսանկարն է պահպանվել, կա եզակի և ուշագրավ պատկեր՝ Սբ. Եկեղեցու մարմնավորումը: Այս կոթողը ժամանակին նկարագրել և վերատպել է Բ. Առաքելյանը³¹: Այս խորհրդաբանական պատկերի ամենավաղ օրինակները հայտնի են վաղբրիտտոնեական արվեստում³², բայց պատկերազրորեն ձևավորված՝ վաղբյուզանդական, 6-7-րդ դդ. արվեստում³³: Այս հանգամանքները հաշվի առնելով, գտնում ենք, որ Սբ. Եկեղեցու պատկերումը հայկական արվեստում չէր կարող

²² Գ. Գրիգորյան, Հայաստանի վաղ միջնադարյան..., նկ. 32, 117, 150:

²³ Գ. Գրիգորյան, Հայաստանի վաղ միջնադարյան..., նկ. 57, 110, 220:

²⁴ Լ. Ազարյան, Վաղ միջնադարյան..., նկ. 87, 88:

²⁵ Матенадаран (авторы теста и составители В. Казарян, С. Манукян). М., 1991. Т. 1. Ил. 23.

²⁶ Գ. Գրիգորյան, Հայաստանի վաղ միջնադարյան..., նկ. 115, 117:

²⁷ Լ. Ազարյան, Վաղ միջնադարյան..., նկ. 59:

²⁸ Н. Чубинашвили, Хандиси... Ил. 7-8.

²⁹ А. Ю. Казарян, Церковная архитектура... Т. 2-3. Ил. 550, 783, 2160:

³⁰ Ш. Я. Амиранашвили, История грузинского искусства. М., 1963. Ил. 60.

³¹ Բ. Ն. Առաքելյան, Հայկական պատկերաբանականներ..., նկ. 18:

³² Սանտա Սարինա (425 թ.), Սանտա Կոստանցա (4-րդ դ. առաջին կես), Սանտա Մարիա Մաջորե (5-րդ դ. առաջին կես): Sté. Thérel M.-L. Les symboles de l'«Ecclesia» dans la création iconographique de l'art chrétien du IIIe au VIe siècle. Rome, 1973. P. 13-26.

³³ А. Я. Каковкин, Персонификация Святой Церкви в коптском искусстве // Троицкие чтения 1997. Сборник научных исследований, Материалы конференции. Большие Вяземы, 1998. С. 129 (այստեղ նաև համապատասխան գրականությունը):

տեղ գտնել ավելի վաղ, քան 6-7-րդ դդ. և դա կարևոր հիմնավորում է թվագրության պարագայում:

Հետաքրքիր զուգահեռներ են ի հայտ գալիս, երբ դիտարկում ենք հանդերձանքի ձևերը: Կոթողների վրա առկա են սրբերի կամ պատվիրատուների պատկերներ, որոնք կրում են երկար թևերով յուրահատուկ պարեգոտ: Նման հագուստով պատկերներ կարելի է տեսնել Օձունի, Ուջանի, Թալինի (երկու օրինակ)³⁴, ինչպես նաև վրացական Բաշկիչետի³⁵ կոթողներին, իսկ դրանց համարժեք օրինակները միայն 7-րդ դ. հուշարձաններում՝ Մրենի, Զվարիի եկեղեցիների դոնատորական քանդակներում³⁶: Նշենք, որ հետագա դարաշրջաններում պատվիրատուների հագուստի ձևերը փոխվում են:

Կոթողների թվագրության հարցում կարևոր կռիվն են հանդիսանում սիմվոլիկ պատկերներն ու զարդաձևերը: Դրանք բազմազան են կոթողների հարդարանքում, որոնցից կնշենք մի քանիսը միայն: Առաջին հերթին դա խաչի պատկերն է, որ կոթողների վրա հանդես է գալիս պատկերազարդական երկու տարբերակով՝ հավասարաթև և ձգված համաչափությամբ: 5-6-րդ դդ. եկեղեցիների արտաքին հարդարանքում մենք ունենք միայն հավասարաթև խաչեր, իսկ ահա 7-րդ դդ. եկեղեցիներում և՛ հավասարաթև, և՛ ձգված համաչափությամբ խաչեր (Մրեն, Օձուն, Զվարի, Արուճ (669), Ոսկեպար (7-րդ դ. 70-80-ական)³⁷), ինչը առանձնահատուկ է և կոթողներին, որտեղ հավասարաթև և ձգված համաչափությամբ խաչերը համատեղվում են (Թալին, Մուղնի, Գոգարան, Անիպեմզա³⁸): Կողքի մի քանդակի խաչային հորինվածքի քննության ու համադրության արդյունքում մենք հանգեցինք այն եզրակացության, որ ձգված համաչափություն ունեցող խաչերի պատկերումը հատուկ է հենց 7-րդ դ. ժամանակահատվածին³⁹: Եթե ընդունենք, որ քառանիստ կոթողները թվագրվում են 5-6-րդ դարերով, ապա այդ դեպքում ինչպես բացատրել, որ վաղագույն շրջանում տարածում գտած և վաղագույն եկեղեցիների վրա հանդիպող միացադիր տիպի խաչային հորինվածքները, ինչպիսիք են Աղց(ք)ի դամ-

³⁴ Գ. Գրիգորյան, Հայաստանի վաղ միջնադարյան..., նկ. 57, 109, 112, 157բ:

³⁵ Н. Чубинашвили, Хандиси... Ил. 70.

³⁶ А. Ю. Казарян, Церковная архитектура... Ил. 550.

³⁷ А. Ю. Казарян, Церковная архитектура... Т. 2-3. Ил. 552-553, 611, 615, 623, 772, 803-804, 1378, 1778-1780, 1782.

³⁸ Գ. Գրիգորյան, Հայաստանի վաղ միջնադարյան..., նկ. 44ա-45ա, 112գ-դ, 168ա, 207:

³⁹ Զ. Հակոբյան, Կողքի բաղավորի պատկերազարդական առանձնահատկություններն ու թվագրությունը. - «Էջմիածին», ԺԲ, 2010, Z. Hakobyan, The Restitution of the True Cross in the 10th century Armenian Sources and its depiction in the Early Medieval Sculpture // Revue des Etudes Arméniennes. Vol. 35. 2013. P. 237-250.

բարանի, Էջմիածնի Մայր տաճարի ու Քասաղի բազիլիկի օրինակները⁴⁰, կոթողների հարդարանքում հայտնի չեն:

Տարածված զարդապատկեր է և խաղողի որթը: 5-6-րդ դդ. եկեղեցիների հարդարանքում խաղողի որթի պատկերմանը հատուկ է ձևի որոշակիություն ու միօրինակություն (Աղց(ք), Քասաղ), մինչդեռ կոթողների նիստերին այդ զարդատարրը հանդես է գալիս պատկերազրական բազմազան լուծումներով, իսկ նման մոտեցում մենք տեսնում ենք միայն 7-րդ դ. եկեղեցիների հարդարանքում (Օձուն, Զվարթնոց, Թալինի Կոթողիկե⁴¹ և այլն): Այսպես, Բրդաձորի մեծ կոթողին (ԹՊԹ) պատկերված խաղողի տերևները ունեն եռաթերթ կառուցվածք (տե՛ս ներդիր, նկ. 36), Գսեղի զարդաքանդակում խաղողի տերևները կարծես ոլորված են և ունեն եռանկյունաձև, սրածայր վերջավորություն, իսկ ողիւզը՝ հինգ ծավալային հատվածներից է բաղկացած⁴²:

Անդրադառնալով խաղողի թեմային, տեղին է նկատել, որ կոթողների վրա բացակայում են նուան պատկերները, որը, ինքնին, հետաքրքիր փաստ է: Նորագույն ուսումնասիրությունները հնարավորություն են տալիս պնդելու, որ հայկական արվեստում նուան պատկերը առաջին անգամ կիրառվում է Զվարթնոցի հարդարանքում⁴³, որից էլ կարելի է եզրակացնել, որ կոթողները ժամանակագրական առումով նախորդել են Զվարթնոցին: Միևնույն ժամանակ նշենք, որ նուան պատկերից բացի Զվարթնոցի տաճարի հարդարանքից է սկիզբ առնում հյուսվածքավոր, զամբյուղանման խոյակի հորինվածքը հայկական արվեստում: Այդ դեպքում ինչպե՞ս թվագրել, օրինակ, Օշականի հուշապլանը, որը պսակված է եղել զվարթնոցատիպ խոյակով⁴⁴: Հաշվի առնելով այս հանգամանքները կարող ենք եզրակացնել, որ կոթողներ կանգնեցնելու ավանդույթը Հայաստանում սկիզբ է առել մինչզվարթնոցյան շրջանում, բայց իր շարունակությունն է ունեցել նաև Զվարթնոցի, միգուցե, և հետզվարթնոցյան ժամանակ:

Եվ վերջինը: Կոթողների թվագրության հարցում, մեր կարծիքով, ապակողնորոշող գործոն է հանդիսանում այն, որ այս հուշարձանների ի հայտ գալու ժամանակը և հանգամանքերը ուղղակիորեն կապում են Ագաթանգեղոսի Պատմության և նրա մաս կազմող Գրիգոր Լուսավորչի վարքի հետ: Քանի որ Ագաթանգեղոսը համարվում է 5-րդ դ. հեղինակ, հետևաբար կոթողներն էլ վերագրվում են այդ ժամանակաշրջանին և վերջիններիս հորինվածքն էլ

⁴⁰ Հ. Պետրոսյան, Խաչքար. ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը, Եր., 2008, նկ. 13, 15-18:

⁴¹ А. Ю. Казарян, Церковная архитектура... Т. 2-3. Ил. 767-768, 770, 1093, 1095, 1101-1102, 1108, 1519-1520, 1522.

⁴² Գ. Գրիգորյան, Հայաստանի վաղ միջնադարյան..., նկ. 153բ, 284գ:

⁴³ А. Ю. Казарян, Церковная архитектура... Т. 2. С. 501-506.

⁴⁴ Ս. Ս. Մնացականյան, Հայկական վաղ միջնադարյան մեմորիալ..., աղ. X:

նույնացվում է Լուսավորչի տեսիլքում նկարագրվող կոթողի հետ⁴⁵: Սակայն ինչպես նկատում են առանձին ուսումնասիրողներ, Ագաթանգեղոսի Պատմությունը կազմված է տարաբնույթ մասերից, բացի այդ այն անցել է բազմաթիվ խմբագրություններ, որը դժվարացնում է երկի որոշակի թվագրությունը: Դեռ Ն. Մառը նշում էր, որ Հայոց դարձի պատմությունը անցել է խմբագրման /ձևավորման հիմնական երեք փուլ, որտեղ առանձնանում են Մաշտոցի և նրա հետևորդների հունաբան տարբերակը (5-6-րդ դդ.), քաղկեդոնական տարբերակը (7-րդ դ.) և ազգային տարբերակը (8-րդ դ.)⁴⁶: Նորագույն ուսումնասիրությունները հաստատում են այս տեսակետը՝ ցույց տալով այն երուսաղեմյան աղբյուրները, որոնցից սերում է Գրիգորի Վարքը և որն էլ իրենց հերթին հստակեցնում է վարքի ստեղծման ու հետագա ազգային խմբագրության ժամանակի հարցը⁴⁷: Լուսավորչի տեսիլքի դրվագը 7-րդ դ. կամ ավելի ուշ շրջանի հավելում է համարում Մ. Աբեղյանը⁴⁸:

Լուսավորչի վարքի ոչ այդքան վաղ ձևավորման մասին է վկայում վերջինիս պաշտանմունքի տարածման շրջանը: Հետաքրքրական է Պ. Մուրադյանի այն դիտարկումը, համաձայն որի 5-րդ դ. այնպիսի հեղինակներ, ինչպիսիք են Կորյունը և Եղիշեն իրենց երկերում դեռևս չեն հիշատակում Սբ. Գրիգորին⁴⁹, որը կարող է նշանակել, որ Լուսավորչի Վարքը դեռ չէր ձևավորվել, իսկ պաշտանմունքը դեռ նեղ ազգային ընկալում չէր ստացել: Իսկ ահա 7-րդ դարում, համաձայն Վ. Հարությունովա-Ֆիդանյանի, Լուսավորչի պաշտանմունքը իրապես հասնում է իր բարձրակետին՝ ստանալով համահայկական և համակուկասյան բնույթ, որն էլ ատրացողված է նրա Վարքի արաբերեն ու հունարեն տարբերակներում: Համաձայն մի շարք ուսումնասիրողների (Մառ, Պետերս, Գարիտ, Վան Էսբերուկ) Սբ. Գրիգորի Վարքի թարգմանությունները արվել են ոչ վաղ քան 6-րդ դ. վերջ և 7-րդ դ. ժամանակահատվածում, որն հաստատում է Լուսավորչի պաշտանմունքի լայն տարածումը նշված դարաշրջանում: Սրան կարելի է ավելացնել այն, որ Սբ. Գրիգորին նվիրված եկեղեցիներ մենք ունենք սկսած 7-րդ դարից: Ստացվում է, որ եթե մենք կոթողների թվագրությունը

⁴⁵ Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, Եր., 1983, էջ 735-744:

⁴⁶ Н. Я. Марр, Крещение армян, грузин, абхазов и аланов святым Григорием // Записки Восточного отделения императорской Академии наук. 1905. Т. 16. С. 63-211.

⁴⁷ N. Gharibian, La Jérusalem du IVe siècle et le récit de la conversion de l'Arménie. Melanges offerts Jean-Pierre Mahé (ed. A. Mardrossian, A. Ouzounian, C. Zuckerman) // Travaux et Memoires 18, College de France. Paris, 2014. P. 353-368; Ն. Ղարիբյան, Երուսաղեմի մասին աղբյուրները Հայոց դարձի պատմության մեջ (տե՛ս սույն ժողովածուի համապատասխան բաժինը):

⁴⁸ Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. Գ, Եր., 1968, էջ 183-187:

⁴⁹ П. Мурадян, Кавказский культурный мир и культ Григория Пресвитителя // Кавказ и Византия. 1981. №3. С. 12-20.

կապում ենք Սբ. Գրիգորի վարքի ու պաշտանմունքի տարծման հետ, ապա այն համընկնում է ոչ թե 5-6, այլ 7-րդ դարի ժամանակահատվածի հետ⁵⁰:

Նկատենք նաև, որ Լուսավորչի տեսիլքում նկարագրված սյունը հորինվածքային առումով շատ մոտ է հայկական քառանիստ կոթողներին, որն էլ իր հերթին հիմք է տալիս մտածելու, որ վարքի հեղինակը, միգուցե, քաջածանոթ էր Հայաստանում արդեն իսկ գոյություն ունեցող կոթողներին և պարզապես նկարագրել է դրանք: Այս իմաստով հետաքրքիր է, որ նման մի եզրակացություն էլ հանգել է Ա. Ղազարյանը՝ կապված Սբ. Էջմիածնի ճարտարապետական ձևի հետ՝ նշելով, որ Լուսավորչի տեսիլքում նկարագրվել են Մայր տաճարի արդեն իսկ գոյություն ունեցող չորս գմբեթակիր մույթերը⁵¹: Սա նշանակում է, որ կոթողների կանգնեցման ավանդույթը նախորդում է Լուսավորչի Վարքի ազգային խմբագրությունը և ուրեմն այն չի կարող ելակետային լինել կոթողների ուսումնասիրության պարագայում:

Կոթողները, ինչպես վերը նշվեց, հիմնականում չունեն արձանագրություններ ու թվական և այս իմաստով առավել կարևորվում են Գեղամա լեռներում հայտնաբերված երկու կոթողների դրվագների վիմագրերը, որոնք գրչության մեջ ու հնագրության մեջ նույնանում են 7-րդ դ. օրինակների հետ ու, բացի այդ, արձանագրություններից մեկում հիշատակվում է Կոնստանտ կայսրը, որը տալիս է թվագրությունը 7-րդ դարի կեսերը⁵²:

Այսպիսով, դիտարկելով հայկական քառանիստ կոթողները արվեստաբանական տեսանկյունից հանգում ենք հետևյալ եզրակացությունների: 1. Մենք գտնում ենք, որ քառանիստ կոթողների ստեղծման ժամանակաշրջանը 7-րդ դարն է, քանի որ այն հարուստ պատկերաշարը, մշակված պատկերազարկան սխեմաներն ու, երբեմն նաև, շատ հազվագյուտ հորինվածքները չէին կարող ի հայտ գալ Հայաստանում ավելի վաղ, քան դրանք մշակվել ու տարածում էին գտել վաղբրիստոնեական ու վաղբյուզանդական արվեստում: 2. Կոթողները 7-րդ դ. ժամանակահատվածով թվագրելու համար հիմք են տալիս այն պատկերազարկան ու ոճական զուգահեռները, որ առկա են կոթողների և 7-րդ դ. եկեղեցիների պատկերաքանդակներում ու զարդաձևերում: Այս առումով հարկ ենք համարում նշել, որ ավելի վաղ Պ. Տոնապետյանի կողմից արդեն արվել էին որոշ համեմատություններ հյուսիսային Հայաստանի կոթողների և 7-րդ դարի եկեղեցիների (Մրեն, Ատենի, Զվարի) արտաքին հարդարանքի մաս կազմող քանդակների միջև, ինչպես նաև Թալինի, Դվինի ու Դսեղի խաչերի ու խաղողի տերևների և 7-րդ դարի եկեղեցիների բարավորների զարդաձևերի

⁵⁰ Զ. Հակոբյան, Հայկական ֆառակող կոթողների թվագրման հարցի շուրջ // Երիասարդ հայ արվեստաբանների գիտական առաջին մատաչառնի նյութեր, Եր., 2005, էջ 103-108:

⁵¹ А. Ю. Казарян, Собор Эчмиазин... С. 34-35.

⁵² Ա. Շանինյան, 7-րդ դարի կոթողներ Գեղամա լեռներում. «Էջմիածին», №7-8, 1974.

միջև⁵³: Որախալի է, որ մի խումբ կոթողների ստեղծման ժամանակաշրջանը հեղինակը տեսնում է 7-րդ դարի բուռն վերելքի ժամանակահատվածը՝ ճարտարապետության «ոսկեդարը»⁵⁴:

Խորհելով քառանիստ կոթողների կանգնեցման ժամանակաշրջանի ու շարժառիթների մասին մենք չենք բացառում, որ այդ գործընթացի համար որպես խթան կարող էր հանդիսանալ Հերակլի սրբազան պատերազմն ու Կենարար Խաչի հանդիսավոր վերադարձը Երուսաղեմ համաքրիստոնեական մի իրադարձություն, որի դաշնակիցը և անմիջական մասնակիցը դարձավ Հայաստանը: Նշելով սույն ժամանակահատվածը որպես քառանիստ կոթողների ստեղծման ու տարածման շրջան, մենք նաև հաշվի ենք առնում այն բուռն գործընթացը, որ տեղ ունեւ հայկական ճարտարապետության բնագավառում և որը, վստահաբար, վերաբերում էր արվեստի այլ դրսևորումներին, այդ թվում նաև քառանիստ կոթողներին⁵⁵:

Zaruhi Hakobyan

Current Problems in the Study of Early Medieval Armenian Four-Sided Stelae

(Art Historian's Approach)

Resume

Armenian four-sided stelae are unique monuments of early medieval art, which were erected before the years of Arabian supremacy, but when they have emerged, is unknown. Stelae are dated from 4 till 7 or from 5 till 7 centuries, which today can not be sufficient from vocational approach. Iconographic and stylistic study of stelae's reliefs have an important role in the question of date. The study shows that stelae' images have direct parallels with the churches' sculptural decoration of 7 th century. It refers both Old and New Testament characters, narrative figures and ornamental decoration. One of the wrong approaches of this problem is, that, as a rule, the stelae' date related with Agathangelos "History" and the stela, which is described in Gregory the Illuminator's vision. As a result of study we can say that the stelae have emerged no earlier than 30-ies of 7 th century. This period coincide with Armenian architecture's "Golden Age".

⁵³ P. Donabedian, L'âge d'or de l'architecture arménienne. VIIe sle. Marseille, 2008. P. 205-206.

⁵⁴ P. Donabedian, L'âge d'or... P. 206-210.

⁵⁵ Օգտագործել ենք Ա. Գեղյանի, Ն. Հովհաննիսյանի, Ժ.-Մ. Թիերիի, Հ. Պետրոսյանի, Գ. Գրիգորյանի, կողմից տրամադրված լուսանկարներ, որի համար հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը: